

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:23.03.2021 ✓Accepted/Kabul:14.06.2021

DOI:10.30794/pausbed.901984

Araştırma Makalesi/ Research Article

Karabalık, K. (2021). "Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan'ın Önemi ve Tebriz'in Osmanlı Birlikleri Tarafından Zaptı (1915)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 47, Denizli, ss. 157-173.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA GÜNEY AZERBAJCAN'IN ÖNEMİ VE TEBRİZ'İN OSMANLI BİRLİKLERİ TARAFINDAN ZAPTI (1915)*

Kamuran KARABALIK**

Öz

İran'ın kuzey batısında yer alan ve stratejik olarak önemli bir konumda bulunan Güney Azerbaycan, 1907 Rus-İngiliz Antlaşması ile Rus nüfuz bölgesi ilan edildi. Bu tarihten sonra Güney Azerbaycan'da siyasi, iktisadi ve askeri faaliyetlerini arttıran Rusya, İran hükümetinin tepkilerine rağmen bölgeyi adım adım işgal etmeye başladı. Bu süreçte Güney Azerbaycan'daki Ermeni, Nasturi ve bazı Kürt aşiretlerinin de desteğini alan Rusya, Osmanlı-İran sınırında asayiş problemlerine sebep oldu. Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra da Güney Azerbaycan'daki faaliyetlerini arttıran Rusya, buradaki asker sayısını arttırdı ve bölgenin önemli ticaret merkezi olan Tebriz'i işgal etti. Fakat kısa bir süre sonra Sarıkamış harekâtından dolayı Güney Azerbaycan'da bulunan birliklerinin önemli bir kısmını Kafkasya'ya sevk eden Rusya, bölgeyi tahliye etmeye başladı. Bu durumdan istifade eden Osmanlı birlikleri, Ocak 1915'de Güney Azerbaycan vilayetlerini zapt etmeye başladılar. 9 Ocak'ta da Tebriz'e giren Osmanlı birlikleri, yerli ahali tarafından coşkulu bir şekilde karşılandılar. Fakat Sarıkamış harekâtının faciayla sonuçlanması üzerine Tebriz tekrar Ruslar tarafından işgal edildi. Bu çalışmanın amacı, Birinci Dünya Savaşı sırasında Güney Azerbaycan'ın önemini ve Tebriz'in Osmanlı birlikleri tarafından zaptını kaynaklar ışığında incelemektir.

Anahtar kelimeler: *Birinci Dünya Savaşı, Güney Azerbaycan, Tebriz, Rusya, Osmanlı Devleti, İran.*

THE IMPORTANCE OF SOUTH AZERBAIJAN IN THE FIRST WORLD WAR AND THE SEIZURE OF TABRIZ BY OTTOMAN TROOPS (1915)

Abstract

South Azerbaijan, located in the northwest of Iran and in a strategically important position, was declared a Russian sphere of influence with the Anglo-Russian Convention of 1907. Russia, which increased its political, economic, and military activities in South Azerbaijan after that date, started to invade the region step by step despite the reactions of the Iranian government. In that process, Russia, receiving the support of the Armenian, Nestorian, and some Kurdish tribes in South Azerbaijan, caused public order problems on the Ottoman-Iran border. Raising its activities in South Azerbaijan after the First World War started, Russia increased the number of soldiers there and occupied Tabriz, which was an important commercial center of the region. However, after a short time, Russia, sending a significant portion of its troops in South Azerbaijan to Caucasia due to the Sarıkamış operation, started to evacuate the region. Taking advantage of this, Ottoman troops began to seize the South Azerbaijan provinces in January 1915. The Ottoman troops entering Tabriz on January 9 were welcomed enthusiastically by the local people. However, as the Sarıkamış operation ended in disaster, Tabriz was again occupied by the Russians. The purpose of this study is to examine the importance of South Azerbaijan during the First World War and the seizure of Tabriz by Ottoman troops in light of relevant sources.

Keywords: *First World War, South Azerbaijan, Tabriz, Russia, Ottoman Empire, Iran.*

*Bu çalışma 2019 yılında tamamlanan "Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

**Arş. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ZONGULDAK.

e-posta: kamurankbalik@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-4703-8412>)

GİRİŞ

Türkmençay Antlaşması (1828)¹ neticesinde Rusya ve İran devletleri arasında paylaşılan Azerbaycan coğrafyasının Aras Nehri'nin kuzeyinde kalan kısmı Rusya'ya, güneyinde kalan kısmı ise İran'a bırakılmıştır. Günümüzde dahi İran sınırları dâhilinde bulunan kısım, "İran Azerbaycan'ı" veya siyasi literatürde Güney Azerbaycan² olarak geçmektedir. Bu bölge, batıda Doğu Anadolu, kuzeyde Aras Nehri, güneyde Hamse, doğuda Mugan ve Talış Dağları ile çevrilidir (Sahir, 1934: 149).

Yakın döneme kadar İran'ın en önemli ticaret ve sanayi bölgesi olan Güney Azerbaycan'ın en önemli vilayetleri ve XX. yüzyılın başlarında bu vilayetlerin tahmini nüfusları şu şekildedir: Tebriz, 200 bin; Erdebil, 40 bin; Urmiye 25 bin; Hoy, 30 bin; Marağa, 30 bin ve Makü vilayetinin 10 bin civarında nüfusu vardı (Kızılkaya ve Akay, 2014: 101-103). Bunlar dışında Güney Azerbaycan'ın diğer önemli vilayetleri; Hemedan, Zencan, Merend, Meyane, Mişkin (Hiyov), Mugan, Eher, Meyanduab, Salmas, Nagede, Ebher, Bicar, Takestan, Sarab, Astara, Halhal, Gorve, Heştrud, Geydar (Hudabende) Save ve Kengaver'dir (Blaga, 1997: 279). Fakat 1906'da İran'da kabul edilen yasayla da İran eyaletlere bölündü ve bu eyaletlerden biri olan Azerbaycan eyaleti şu vilayetleri kapsadı: Tebriz, Urmiye, Hoy, Deylemgan, Makü, Meraga, Binab, Meyandoab, Savuçbulak, Dehhargan, Eher, Astara, Merend, Erdebil, Meşkin, Halhal, Serab, Meyane ve Saingala (Attar, 2006: 232).

Güney Azerbaycan'da en fazla nüfusa sahip halk, Azerbaycan Türkleridir³. Aynı şekilde siyasi sınırların sıkça değiştiği göz önünde bulundurulduğunda Azerbaycan Türkleri dışında Kürtler, Ermeniler, Nasturiler, Türkmenler, Farslar da bölgenin meskûn diğer halklarıdır⁴. Her ne kadar farklı etnik gruplar bu bölgede meskûn olsalar da nüfus bakımından Azerbaycan Türklerinden sayıca azdırlar. Azerbaycan Türklerinin burada nüfus olarak fazla olmaları bölge insanının "Azeri", "Azerbaycani", "Azerbaycan Türkü" şeklinde adlandırmalarına sebebiyet vermiştir. Bölge halkı da, genel olarak kendisini Türk olarak adlandırır. Bu da bölgenin bu şekilde isimlendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca bölgenin bu etnik durumu, Birinci Dünya Savaşı'nda stratejik bir nokta olarak önem kazanmasına sebep oldu. Çünkü İngiltere, Rusya ve Osmanlı devletleri, İran hükümetinin zayıf durumunu da göz önünde bulundurarak buradaki etnik gruplarla ittifak yapmaya başladılar (Karabalık, 2019: 9).

Güney Azerbaycan'ın etnik ve dini durumu, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusların siyasi ve iktisadi faaliyetlerini yürüttüğü bir bölge olmasına sebep oldu. Bölge, 1907 Rus-İngiliz Antlaşması⁵ ile de Rus nüfuz

¹ Rusya ile İran arasında 1804-1812 yılları arasında vuku bulan savaşlar sonrasında Rusya başarılı olmuş ve Azerbaycan coğrafyasının büyük bir bölümünü işgal etmişti. Fakat İran'ın Rusya'ya kapırdığı toprakları geri almak istemesi üzerine iki devlet arasında 1826'da tekrar mücadele başlamış ve Rusya tekrar başarılı olmuştu. Bunun üzerine iki devlet arasında Türkmençay Antlaşması imzalanmıştı. Antlaşmaya göre; İran, 6 ay içerisinde Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını Rusya'ya bırakacak, iki devlet arasındaki sınır tespit edilecek ve tespit edilen sınırların kuzeyinde kalan, Kafkas sıra dağları ve Hazar Denizi arasında bulunan bütün toprak ve adaların, bu topraklarda yaşayan halkların Rusya İmparatorluğu'na ait olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca Hazar Denizi'nde her iki devletin de ticaret gemileri yüzebilecek, fakat yalnızca Rusya'nın savaş gemileri bulunabilecekti. Ayrıntılı bilgi için bkz: (Yeşilot, 2008: 189-190)

² Türkmençay Antlaşması'ndan sonra Azerbaycan coğrafyası ikiye bölünmüş kuzeyi Rusya'nın, güneyi ise İran sınırları içerisinde kalmıştı. Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki durumdan istifade eden kuzeydeki Azerbaycan bölgesi (günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti) 1918'de bağımsızlığını ilan etti. Kuzeyde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması, İran sınırları içerisinde kalan güneydeki Azerbaycan'ın da Güney Azerbaycan olarak isimlendirilmesine sebep oldu. Fakat siyasi literatürde "Güney Azerbaycan" terimi daha çok 1945'te Azerbaycan Cumhuriyeti'nin (İran sınırları içerisinde olan bölge) kuruluşundan sonra olmaya başladı. Bilindiği üzere İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Tebriz merkez olmak üzere "Azerbaycan Demokrat Partisi" önderliğinde "Azerbaycan Cumhuriyeti" kurulmuştu Dolayısıyla Güney Azerbaycan terimi bilhassa kuzeydeki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırları dışında kalan ve günümüzde dahi İran sınırlarına dâhil olan Güney Azerbaycan bölgesini kapsamaktadır (Hasanlı, 2005: 274).

³ XX. yüzyılın başlarında İran'ın genel nüfusu hakkında kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir. Buna göre; Larcher, 9 milyon (Larcher, 1927: 406), Rafael Blaga 10 milyon (Blaga, 1997: 29), Abrahamian 12 milyon (Abrahamian, 2008: 2) ve Mehmed Kenan ise 13 milyondur (Kenan, 1928: 38) demektedir. Mevcut nüfus içerisinde Azerbaycan Türklerinin nüfusu ise 2 milyon olarak tahmin edilmektedir (Blaga, 1997: 29, 274).

⁴ XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türklerinden sonra bölgede en fazla nüfusa sahip halklar; Kürtler, Ermeniler ve Nasturiler idi. Bölgedeki Kürtler, genel olarak aşiretler halinde yaşamaktaydılar. Yoğun olarak Irak hududuna yakın Serdeşt, Uşnu ve Savuçbulak havalisinde meskundular. Uşnu mıntıkasının kuzeyinden itibaren Türk-İran sınır boyunca Ağrı Dağı'na kadar olan mıntika da yine Kürtler yaşamaktaydılar. Kürtler dağınık halde yaşamalarından dolayı nüfusları pek bilinmese de tahmini olarak 150 bin civarında oldukları kaynaklarda belirtilmektedir. Ermeniler; bölgede nüfus bakımından az olmalarına rağmen genel olarak Grigoryan mezhebine mensup olsalar da Protestan ve Katolik mezheplerine bağlı olanları da vardı. (İran Azerbaycanı Tetkik Raporu, 1927: 49-58, 61). Azerbaycan Eyaletinde ticaret ile meşgul olan Ermeniler, (Smirnof, 1928: 43) Rumiye, Salmas, Meraga ve Tebriz şehrinde meskundular. Nasturiler; Urmiye ve Salmas çevresi ile Tebriz (Azerbaycan Tetkik Raporu, 1927: 58-59), Salduz, Tergavar, Mergavar civarlarında meskundular (Albayrak 1997: 148). Söz konusu dönemde İran genelinde Nasturi nüfusunun 200.000 dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir (Blaga, 1997: 345; İran Azerbaycanı Tetkik Raporu, 1927: 59-61).

⁵ İngiltere ve Rusya arasında İran Devleti'ni hiçe sayarak imzaladıkları bu antlaşmaya göre; İran'ın kuzeyi Rusya'nın, güneyi de İngiltere'nin kontrolünde olacaktı. Bunun dışında kalan bölgede de tarafsız bölge ilan edilerek İran'ın kontrolüne bırakıldı Ayrıca iki devlet yalnızca kendilerine ayrılan bölgede imtiyaz aramayı (Avşar, 2003: 73); Belçikalı gümrük memurlarını yerlerinde bırakmayı, önceki borçların geri ödemeleri için gümrük gelirlerini kullanmayı kararlaştırdılar. İngiliz ve Rus kredilerinin ödenmesi için de İran'ın gümrük gelirleri üzerinde ortak denetim kararı alındı. Bu antlaşma iki devletin İran üzerindeki otoritelerini güçlendirdi (Kesrevi, 1344: 452; Paine ve Schoenberger, 1975: 4; Cezani, 2014: 224-227).

bölgesi ilan edildi. Bu dönemde Güney Azerbaycan'ın merkezi Tebriz, İran tarihinde önemli bir rol oynadı. Tebrizli aydınların baskısıyla ülkede meşrutiyet ilan edildi ve tekrar Muhammed Ali Şah (1872-1925), meşrutiyete son vermek isteyince Tebriz halkı ayaklandı ve meşrutiyet yeniden ilan edildi (1909). Fakat Tebrizlilerin bu tutumu şahı destekleyen Ruslar tarafından vilayetin işgaliyle sonuçlandı. Bu tarihten sonra Güney Azerbaycan vilayetleri de dâhil Rus tahakkümü altına giren bölge, Ruslar tarafından adım adım işgal edilmeye başlandı. Rusların bölgede sebep oldukları olayların yanı sıra Osmanlı-İran sınırında asayiş bozmalarından dolayı, Osmanlı Devleti'nin bölgeye müdahale etmesine sebep oldu. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile de bölgede faaliyetlerini arttıran Rusya, Ermeni, Nasturi ve bazı Kürt aşiretleri aracılığıyla bölgedeki işgallerini genişletti. Osmanlı Devleti ise bölgedeki Rus işgallerini sona erdirmek amacıyla Aralık 1914'ten itibaren bölgeye birlikler sevk ederek kısa sürede burayı ele geçirdi.

Bu çalışmanın amacı, konumu itibarıyla Güney Azerbaycan'ın Birinci Dünya Savaşı sırasındaki önemini ve bu öneminden dolayı Osmanlı Devleti'nin bölgedeki faaliyetlerini ve Tebriz'in Osmanlı birlikleri tarafından zaptını kaynaklar ışığında incelemektir.

1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA GÜNEY AZERBAJYAN'IN ÖNEMİ

XIX. yüzyılın başlarından itibaren İran ile mücadele etmeye başlayan Rusya, bir dizi başarılı operasyonun (1804-1812 ve 1826 savaşları) ardından güneye doğru inmeyi başardı. Bu tarihten sonra İran'ın bazı bölgelerini işgal eden Rusya, siyasi, askeri ve iktisadi olarak İran'da söz sahibi olmaya başladı. İran'daki nüfuzunu daha da pekiştirmek isteyen Rusya, İngiltere ile masaya oturdu. İki devlet, 1907 Rus-İngiliz Antlaşması ile ülkeyi üç bölgeye ayırdılar. Antlaşma gereğince Güney Azerbaycan toprakları, Rus nüfuz bölgesi ilan edildi ve Ruslar, İran'ın bazı vilayetlerine yerleşmeye başladılar (Kesrevi, 1344: 452). Fakat Rus yerleşimleri çok önceden Astarabad ve Mazendaran gibi İran vilayetlerinde başlamıştı. Aynı durum Tebriz'in merkez olduğu Güney Azerbaycan'da da söz konusuydu. Rus sömürgeciliği, bu bölgede diğer bölgelerden farklı olarak askeri fetihlerden önce gelmiş ve Ruslar ilk etapta buraya çalışmak ve ticaret yapmak için gelmişlerdi. Üstelik bu dönemde İran'da yabancılara arazi alım satımı yasak olmasına rağmen Ruslar, nüfus açısından hızlı bir gelişme gösterdiler (Adreeva, 2007: 73-74).

Güney Azerbaycan'ı bir Rus vilayetine dönüştürmek amacıyla olan Ruslar, bu amaçla bölgeye gönderdikleri öncü yerleşimciler sayesinde hem nüfus açısından hızlı artış gösterdiler hem de bölgedeki nitelikli iş gücünün öncüsü oldular. Büyük savaşın adım adım yaklaştığı yıllarda da Ruslar, bölgeye yerleşmenin dışında askeri yığınak da yaptılar. Rusların bölgeye askeri yığınak yapmaya başlamaları, Güney Azerbaycan'ı yakın dönemde işgal edebileceklerinin açık bir göstergesiydi (Hülagü, 1994: 4). Rusların bölgedeki bu etkinliği İran'daki krizden kaynaklanmaktaydı. Savaşın yaklaştığı yıllarda hükümet şekli meşruti bir yönetim olan İran, hem deneyimsiz yöneticilerden hem de meclisteki muhafazakârlar ile demokratlar arasındaki çatışmalardan dolayı bir kriz içerisindeydi. Üstelik hükümetin yetkileri sadece kâğıt üzerindeydi. Tüm bu sebeplerden dolayı salgın hastalıklar, kıtlık ve aşiretler arasındaki çatışmalardan dolayı da ülke neredeyse harap halindeydi. Dolayısıyla Ruslar için İran'da uygun ortam kendiliğinden zaten oluşmuştu (Karacagil, 2014: 98).

Rusların bölgedeki bu tür faaliyetleri, müttefikleri İngilizleri kaygılandırmaktaydı. Çünkü Rusların işgal etmeyi planladıkları Güney Azerbaycan, İngilizlerin Hindistan sömürgelerine giden yolu üzerindeydi (Hülagü, 1994: 4). İngilizlerin kaygıları sadece Rusların Güney Azerbaycan'daki faaliyetlerinden ibaret değildi. Osmanlı Devleti, Almanya safında savaşa girdiği takdirde Irak ve İran'dan gelecek büyük bir propaganda, İngiltere'yi Hindistan'da yaşayan 66 milyon Müslüman nüfus arasında zor durumda bırakabilirdi. Dolayısıyla Hindistan'ın güvenliğinin sağlanması için İran ve dolayısıyla Güney Azerbaycan, İngilizler açısından oldukça önemliydi (Hülagü, 1994: 4). Ayrıca başka bir devletin Güney Azerbaycan üzerindeki hâkimiyeti, İngilizlerin Huzistan ve Fars Körfezi'ndeki çıkarlarını tehdit edebilirdi (Hafeziniya, 2017: 61).

Rusların Güney Azerbaycan'daki faaliyetleri Osmanlı Devleti için de önemli bir sorundu. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Güney Azerbaycan'a 450 km kara sınırı olmasının yanı sıra, tarihi ve kültürel bağları da mevcuttu. Nitekim aynı ana dili konuşan topluluklardan Azerbaycan Türkleri, bölgeyi etnik açıdan ilgi çekici kılıyordu. Bunun yanı sıra bölgede meskûn olan Kürt aşiretlerinin çoğunun Sünni mezhebine mensup olmaları, onları Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Kürtler ile daha yakın ilişki içine sokuyordu (Gaunt, 2009: 17). Ayrıca Rusların bölgede meskûn olan bazı Kürt aşiretleri ile Nasturi ve Ermeniler arasındaki faaliyetleri, Osmanlı Devleti'ni

rahatsız ediyordu. Dolayısıyla bilhassa XX. yüzyılın başında önem kazanmaya başlayan etnik yapı ile din ve mezhep farklılıkları da Güney Azerbaycan'ı stratejik olarak önemli kılıyordu (Atabaki, 2010: 2).

Güney Azerbaycan'daki etnik ve dini çeşitlilik sadece Osmanlı Devleti için bir önem arz etmiyordu. Mevcut unsurlar (Kürtler, Türkler, Ermeniler, Nasturiler) arasındaki anlaşmazlıklar İran'da istikrarsızlığa sebep oluyordu. Bu istikrarsızlık durumu hem İtilaf hem de İttifak devletlerinin bölge üzerindeki çıkarlarını gerçekleştirmeleri için önemli kolaylıklar sağlıyordu. Nitekim İngilizler, Ruslar, Osmanlılar ve Almanlar bu etnik ve dini gruplar arasındaki anlaşmazlıkları kendi çıkarları için kullanmak istemekteydiler. Bunun için de bu devletler, bölgede meskûn olan Nasturiler, Ermeniler, Kürtler ve Azerbaycan Türklerine bağımsız devletler kurma sözü veriyorlardı (Atabaki, 2010: 2).

Osmanlı Devleti'nin bölge üzerindeki en önemli hedefi sadece Rus varlığını ortadan kaldırmak ya da İngiliz sömürgesi Hindistan'ını tehdit etmek değildi. İttihat ve Terakki liderlerinin en önemli amaçlarından biri de Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bölgeleri Rus baskısından kurtarmaktı. Bu amaçla İttihat ve Terakki merkezinin imzaladığı genelge de:

“Dünya Savaşına girişimizin nedeninin yalnız ülkemizi tehdit eden tehlikeden korumak olmadığını unutmamalıyız. Hayır, daha da acil bir amacımız var; Moskof düşmanını yerle bir ederek, bütün soydaş halkımızı kapsayacak ve birleştirecek şekilde imparatorluğumuzun kendi doğal sınırlarına giden yolu açmamızı gerektiren ülkümüzü hayata geçirmektir” (Atabaki, 2007: 30) denmekteydi.

Dolayısıyla İttihatçıların imzaladıkları genelge dikkate alındığında Osmanlı Devleti'nin savaşta stratejisi, iki farklı şekilde ele alınabilir: ilki Panistlamist, diğeri de Pantürkist stratejidir. Panistlamist strateji, İngiliz ve Rus baskısı altında olan Yakın ve Ortadoğu ile Hindistan'a kadar olan Müslüman halklara hitap ediyordu. Bu politika ile amaçlanan bölgedeki Müslüman halkı (Türkler, Kürtler, Farslar) İngiliz ve Ruslara karşı kızdırmaktı. Nitekim Güney Azerbaycan'da meskûn olan ahalinin çoğunluğunun Müslüman (çoğu Azerbaycan Türk'ü ve Kürt) olması bu duruma oldukça müsaitti (Saray, 1999: 103).

Güney Azerbaycan, Pantürkist politika için de önemli bir mevkiydi. Çünkü Pantürkist strateji ile Balkan Yarımadası, Kafkasya, Güney Azerbaycan ve Orta Asya'nın işgal altında bulunan Türk halkları hedefleniyordu. İttihatçılar arasındaki bir grup, “Osmanlıcılık” fikrinin iflası üzerine, sadece Türklüğe dayalı bir siyaset fikrine sarılmaya başlamışlardı. Son zamanlarda vuku bulan Balkan Harbi hadiseleri ile İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettikleri hasmane politika, bu fikri cazip hale getiriyordu (Atabaki, 2007: 30).

Bazı İttihatçılar, bu fikir çerçevesinde Birinci Dünya Savaşı'nın adım adım yaklaştığı yıllarda İran'da keşif hareketlerine başlamışlardı. Bu amaçla Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'nın öncülüğünde Kazım Karabekir ve Ömer Naci'nin de içinde bulunduğu bir grup İttihatçı, 1913'de bölgede keşif yapmıştı. Bilhassa Ömer Naci, bölgede uzun yıllar gizli öğretmen kimliğiyle çalıştığından bölge üzerinde uzmanlaşmıştı. Ayrıca İran hükümetine ve bölgedeki Rus yayılmacılığına muhalif olan yerel güçler arasında örgütlenme çalışmaları yapmıştı (Karabalık, 2019: 25-26). Savaş başladıktan sonra da Teşkilat-ı Mahsusa tarafından İran'daki aşiretleri organize etmek ve halkı Rus ve İngilizlere karşı kızdırmak amacıyla bir kısım memur bölgeye gönderildi⁶ (Sarısaman, 1996: 214).

M. Larcher de aynı şekilde “*Büyük Harpte Türk Harbi*” adlı eserinde İran'ın ve dolayısıyla Güney Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti için hem Panistlamist hem de Pantürkist politika açısından önemini şu şekilde açıklamaktadır: “*İran, hassaten, Osmanlı İttihad-ı İslamcılığının Asya Müslümanlarını cihad-ı mukaddese sürüklemek için geçmeye teşebbüs ettiği bir köprü ve Türk Turancılığının Türk-Tatar kütleleriyle iltisak peyda etmek için yürümeğe gayret ettiği bir yol olmuştur*” (Larcher, 1927: 404).

Almanya'nın ise bu bölge üzerindeki hedefi Osmanlı Devleti ile aynı olsa da başka amaçları da vardı. Almanların en önemli amacı, savaş sırasında Avrupa cephelerindeki yükünü mümkün olduğunca hafifletmekti. Bunun için de İngiliz ve Rusların dikkatini Orta Doğu'ya çekmek istiyordu. Yine Almanların stratejisi, Panistlamist politika ile İran coğrafyası üzerinden Hindistan'a ve Afganistan'a ulaşarak oradaki Müslüman ahaliyi İngilizlere karşı isyana teşvik etmektir. Ayrıca bu operasyonlar sırasında bölgeyi askeri merkez olarak kullanmaktı. Diğer

⁶ Teşkilat-ı Mahsusa'nın İran'daki faaliyetleri için bkz: Sadık Sarısamanoğlu, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, C: 7, S: 7, 1996, ss. 209-217.

taftan Almanya, Hindistan'ı zapt ederek İngilizlerin iktisadi ve askeri yardımlarını da kesip Avrupa'da etkisiz bırakmak istemekteydi. Bunun dışında Rusların güneydeki cephelerine baskı yaparak, saldırıların önünü kesmek Avrupa'daki Rus birliklerine karşı önlem almak istiyordu (Hafeziniya, 2017: 60). Ayrıca Ruslar ve İngilizlerin İran toprakları üzerinde etkin olmaya başlamaları, bölgedeki Osmanlı ve Alman çıkarlarını da tehlikeye sokuyordu. Bu amaçlar çerçevesinde Alman casusları savaşın başlamasından 6 ay sonra İran aşiretleri arasında Rus ve İngilizlere karşı propaganda yapmaya başladılar (Lenczowski, 1992: 77; Ettehadiyyeh, 2006: 9). Propaganda amaçlı bölgeye gönderilen en önemli casus Wilhelm Wassmus'du. Wassmus, İran'a gittikten sonra hem bölgedeki bazı aşiret liderleriyle hem de İranlı bazı siyasetçilerle dostluk kurdu (Atayi ve Nouri, 2016: 74). Wassmus'un bölgedeki aşiretler arasındaki faaliyetleri Rus ve İngilizlerin bölgedeki askeri stratejilerine set çekmek için önemli bir koz olarak görülüyordu (Stoddard, 1963: 17).

Güney Azerbaycan'ın Almanya ve Osmanlı açısından diğer bir önemi de Bakü'nün, Avrupa'nın en önemli petrol kaynağı olarak öne çıkmasıydı. Dolayısıyla Bakü'nün ele geçirilmesi, Almanların ve Osmanlıların askeri hedefleri arasındaydı. Coğrafi bakımdan, yüksek dağlarla çevrili, dağınık yerleşimlere sahip ve zayıf ekonomisi olan Türk bölgelerinde Bakü'yü işgal etmeyi planlayan askeri bir harekâtı imkânsız kılıyordu. Bu açıdan Güney Azerbaycan'ın yığınak merkezi olarak kullanılması lojistik açıdan daha elverişliydi (Gaunt, 2009: 17).

2. OSMANLI ORDUSU'NUN HAREKETİ ÖNCESİ TEBRİZ MERKEZLİ GÜNEY AZERBAJCAN'DA RUS İŞGALLERİ

Birinci Dünya Savaşı başladığında İran'daki siyasi kriz devam etmekteydi. Meşrutiyet hareketinden dolayı ülke ikiye bölünmüştü. Tebriz merkezli Güney Azerbaycan'da Anayasa taraftarları ciddi bir mücadele vermekteydiler. Bu mücadele sonucunda Meşrutiyet ilan edilmesine rağmen kaos ve kanunsuzluk ülke geneline yayıldı (Atayi ve Nouri, 2016: 73). Bu durumu fırsata çeviren Ruslar ve İngilizler, 1907 yılında İran topraklarını üç bölgeye ayırdılar. Buna göre İran'ın orta kısmı tarafsız olmakla birlikte kuzeyi Rusya'nın, güneyi ise İngiltere'nin kontrolü altına verilmişti. Bu antlaşmanın akabinde Rusların desteğini alan bazı Kürt aşiretleri (Simko İsmail Ağa, Abdurrezzak) Kotur ve havalisi gibi bazı bölgelerde etkin olmaya başladılar. Ayrıca Rusların bu Kürt aşiretlerini kullanarak Osmanlı sınırına yakın yerlerde meskûn olan ahali ve aşiretlere baskı kurarak rahatsız etmelerinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin bölgedeki otoritesini tartışılır hale getirmekteydi. Osmanlı Devleti'nin yeterli güvenlik önlemi almadığı Van ve Hakkâri gibi sınır bölgelerindeki vilayetler de bu eşkiyaların tecavüz alanı olmuştu (Ünal, 2006: 77).

Rusların Güney Azerbaycan'da artan faaliyetlerinden rahatsız olan Osmanlı Devleti, nihayet harekete geçti. Bu amaçla Mehmet Fazıl Paşa ve İzzet Paşa komutasındaki birlikler bölgeye sevk edildi. Birlikler, kısa bir süre sonra Urmiye, Salmas, Hoy, Savuçbulak, Serdeşt, Bane, Vezne ve Bukan'ı zapt etti (BOA. Y.MTV.306/5) Güney Azerbaycan valisi, bölgedeki Osmanlı birliklerinin ilerleyişini durdurmak istese de başarılı olamadı. Bunun üzerine Osmanlı birlikleri ilerleyişlerine devam ederek Baradost, Mergaver, ve Somay'a bağlı bazı köyleri de ele geçirdiler. Osmanlı birliklerinin bölgedeki bu faaliyetleri, İran hükümetinin tepkisini çekti. Nitekim İran hükümeti, 3 Muharrem 1326 (6 Şubat 1908) tarihinde İran topraklarının Osmanlı birlikleri tarafından zapt edilmesinin iki ülke arasında devam eden sınır görüşmelerine zarar verebileceğini bildirdi (BOA. Y.MTV. 306/5).

Osmanlı birlikleri İran topraklarından ilerlerken Ruslar, İran'daki otorite boşluğundan istifade ederek 1909'da Tebriz, Hoy, Urmiye ve Dilman'a askerlerini çıkardı. İran'daki otorite boşluğundan dolayı ve Rusların bölgeye asker çıkarmasından sonra bu bölgeler kaçakçılık, gasp ve talana müsait bir ortamın oluşmasına sebep oldu. Bilhassa Osmanlı-İran hududu üzerinde bulunan Van vilayeti her türlü gayri meşru işlerin yapıldığı bir bölge haline geldi. Nitekim hudut üzerinde yaşayan aşiretler, İran tarafından baskı gördüklerinde hudut üzerinde görevli bazı memurlar rüşvet karşılığı bunların huduttan geçmelerine müsaade ediyordu (BOA. DH. SYS. 7/2- 1). Bu arada Osmanlı birlikleri, sınır görüşmelerine zarar vermemesi ve İngiliz-Rus ısrarlarından dolayı zapt ettikleri yerleri boşaltmak zorunda kaldılar (BOA. Y.MTV. 306/5). Bu sırada İran, meşrutiyet protestolarından dolayı zor durumdaydı. Dolayısıyla Osmanlı ordusunun ilerleyişine çok fazla ses çıkaramıyordu. Ayrıca sınır görüşmeleri bu şartlar altında görüşülmeye devam ediyordu. Mevcut otorite boşluğunu fırsata çeviren Ruslar, 1910'da Tebriz'i işgal ederek, Güney Azerbaycan'a daha kolay yerleşebilmek için yeni yollar ile Hazar sahillerine iskeleler ve gümrük binaları ile Tebriz'den Culfa'ya kadar yeni bir demir yolu inşa ettiler. Ayrıca Ruslar, Tebriz -Culfa ticaret yolunun rağbet görmesi için de Osmanlı-İran arasındaki ticaret yollarında İsmail Ağa Simko'yu kullanarak asayiş

problemleri yarattılar. Bundan dolayı bir süre sonra bu yollar üzerinde ticaret kervanları görünmez oldu. İkinci derecede öneme sahip olan Tebriz-Rumiye-Uşnu-Revandiz-Erbil-Musul ve Tebriz-Sakız-Bane-Serduşt-Erbil-Musul yollarında da aynı yöntemi uygulamaya başlayan Ruslar, Mengü Aşireti Reisi Bayber Ağa ile Kareni Ağa'yı da bu yola bela etmeye çalışıyorlardı (Sarıkcıoğlu, 2010: 51).

Rusya, Kasım 1911'de Güney Azerbaycan'ı yarı sömürge haline indirgeyen ultimatomeni⁷ İran'a verdi (Abrahamian, 2008: 79; Atabaki, 2007: 127). Bundan sonraki süreçte Rusların bölgedeki faaliyetleri hız kesmeden devam etti. Bölgede Osmanlı karşıtı olan şahısları da destekleyen Rusya, daha önce sürgüne gönderilen Kürt aşiret reisi Abdurrezzak'ın, 1912'de Batı Azerbaycan'a gelerek buraya yerleşmesine yardımcı oldu (Bruinessen, 2007: 85-86). Yine Barzan Şeyhi de Rusların çeşitli vaatler karşılığında Güney Azerbaycan'a yerleştirdiği başka bir Kürt aşiret reisi idi. 29 Nisan 1914 tarihli Emniyeti Umumiye Müdüriyeti tarafından Musul vilayetine çekilen bir telgrafa göre, Barzan Şeyhi, on adamıyla birlikte Rusların ve acemlerin koruması altında Urmiye'ye yerleştirilmiş ve Merek kazasında bulunan Nasturilerle iş birliği yaparak Nasturilere silah tedarik etmişti (BOA. DH. ŞFR. 40/109).

Ruslar, bölgedeki faaliyetlerine devam ederken Güney Azerbaycan'daki asker sayılarını da artırıyorlardı. 24 Şubat 328 (9 Mart 1913)'de İran genelinde yaklaşık 10 bin civarında Rus askeri bulunurken, Güney Azerbaycan'da bu sayı 6 bin civarındaydı. Ayrıca Ruslar, Osmanlı birliklerinin çekildikleri bölgelere de yerleşmekteydiler (BOA. BEO. 4152/311344). Bölgedeki asker sayısını arttıran Rusya, kendilerini destekleyen Ermeni, Nasturi ve bazı Kürt aşiretlerine silah tedarik ediyorlardı. Bunlar da menfaatleri gereği hem Rusların yanında yer alıyorlardı hem de bölgede silah kaçakçılığı yaparak asayiş sorunlarına sebep oluyorlardı (BOA. BEO. 3986/298921). Yalnız Ruslar, bölgedeki Ermeni ve Nasturilerin büyük çoğunluğunu kendi tarafına çekmesine rağmen Kürt aşiretleri üzerinde aynı başarıyı gösteremediler. Çünkü Kürt aşiretlerinin büyük bir kısmı Rus aleyhtarıydı (BOA. MKT. MHM.743/26; BOA. MKT. MHM. 743/25). Zaten Ruslar, kendilerini desteklemeyen Kürt aşiretlerinin Hristiyan köylerine tecavüz etmelerinden dolayı İran'a asker çıkardıklarını söylemekteydiler. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Petersburg Sefiri Turhan Paşa, Rusya Hariciye Nezareti ile olan görüşmelerinde Rusların, gerek İran'a ve gerekse Osmanlı-İran sınırına asker sevk etmelerinin bölgeyi işgal maksadıyla değil Kürt aşiretlerinin Hristiyan köylerine tecavüz etmelerinden dolayı bölgedeki asayişin sağlanmasını amaçladığını söylediklerini aktarmaktadır (BOA, HR. SFR. (1). 171-20). Bu açıklamadan sonra da Ruslar, İran'a asker sevk etmeye devam ettiler. Nitekim süvari topçu ve piyadelerden müteşekkil dört bin mevcutlu yeni bir kuvvet ile beş bataryayı Urmiye'ye gönderdiler (BOA. BEO, 4157-311774). Bu sırada Rusya'nın bölgedeki önemli destekçilerinden Seyyid Taha ile Abdürrezak da Osmanlı-İran hududunda bulunan Dacıyan karyesinde Kürt aşiretleri arasındaki faaliyetlerine devam etmekteydiler (BOA. (A.). MKT. MHM. 743-16). Ayrıca Hem Rusların bölgeye asker sevkini hem de bu aşiret reislerinin bölgedeki faaliyetlerini yakından takip eden Osmanlı Devleti, bölgedeki Osmanlı idarecilerine gerekli tahkikatların yapılmasını emretti (BOA. (A.)MKT. MHM. 743-16). Yapılan tahkikat neticesinde Rusların daha önce Rumiye ve havalisine sevk ettikleri dört bin piyade ve süvari ile üç bataryanın dışında yeniden külliyetli miktarda süvari sevk edecekleri ve aynı durumun Hoy ve Savuçbulak havalisinde de söz konusu olduğu bildirildi (BOA. (A.) MKT. MHM. 743-26). Ayrıca bilhassa Hoy'da bulunan Rus askerlerinin İran ahali ve kadınlarına yönelik saldırgan bir tutum sergiledikleri ve hatta bu tecavüzatlarından mustarip olan ahalinin sokağa çıkmaya bile çekindiği bildirildi. Yabancı devletlerin İran'da yaşayan vatandaşları da aynı şekilde bu Rus askerlerinin tecavüzatından nasibini almaktaydı. Öyle ki Osmanlı tebaasından birkaç şahıs hükümet dairesinden çıkıp kendi hanelerine giderken Rus askerleri tarafından darp edilmişlerdi (BOA. HR. SFR. (3). 700/6).

Birinci Dünya Savaşı başladığında Rusların bölgedeki faaliyetleri daha da arttı. Savaş patlak verdiğinde Güney Azerbaycan'da 13 bin civarında Rus askeri bulunuyordu (Larcher, 1928: 409). Bu şekilde askeri olarak bölgede gücünü arttıran Rusya, iktisadi açıdan da bölgede söz sahibi olmak istiyordu. Bu nedenle Tebriz'den Urmiye ve Savuçbulak'a ve Savuçbulak'dan Bane ve Sine istikametlerine doğru şimendifer hattı inşası için keşif hareketlerinde bulunuyorlardı (BOA. DH. KMS. 3/37). Bu durum hem müttefikleri İngilizleri hem de İran hükümetini rahatsız ediyordu. Fakat Rusların Güney Azerbaycan'da bu kadar rahat dolaşmalarının bazı sebepleri vardı. En önemli

⁷ 1907 Rus-İngiliz Antlaşması'ndan geri adım atmamak istemeyen Ruslar, yeni hükümetin antlaşmayı tanımadığını açıklaması üzerine, 1911 Kasım ayında İran hükümetine bir nota verdi. Rusya'nın notasında; hükümetin anlaşmayı uygulamaması durumunda, İran'ın Rusya-İngiltere ortak işgaline uğrayacağı açıkça belirtiliyordu. Notada ayrıca, meclisin kapatılması ve Rusya ve İngiltere karşıtı kişilerin kabineden atılmasının yanı sıra Amerikalı Shuster'in ülkeden kovulması da isteniyordu. (Abrahamian, 1969: 188; Paine and Schoenberger, 1975: 7). Bunun dışında yabancı memur çalıştırmak için Rusya ve İngiltere'den izin alınacaktı. (Azeri, 1995: 8,). 24 Aralık 1911'de Parlamento Rus ve İngiliz baskısı sonucu Meclisi lağvetme Şuster'i görevden almak zorunda kalmıştı (Djalili ve Kellner, 2011: 48).

sebebi, İran hükümetinin askeri bir güçten yoksun olmasıydı. Diğer bir sebepte yerel halkın takındığı sessiz tavrıydı. Halk her ne kadar Rus aleyhtarı gibi görünse de, Rusları destekleyen bir kesim de vardı. 22 Temmuz 1914'de Urmiye şehbenderinin bildirdiğine göre, vilayette yaşayan Hristiyan ahalinin Rus himayesine geçmek için talepte buldukları ve Rus konsolosun da bu talebi kabul ettiği bildiriliyordu (BOA. DH. EUM. EMN. 2. Şube. 1/2). Bunun dışında bölge idarecileri arasında Rusları destekleyenler de vardı. Nitekim 16-23 Mart 1914 tarihinde Urmiye şehbenderliğinden Hariciye Nezaretine gönderilen başka bir telgrafta, Tebriz Beylerbeyinin Urmiye hâkimliğine tayin edildiğini, tayin edilen şahsın genç ve zayıf olduğu ve üstelik Rus taraftarı olması hasebiyle de Hariciye Nezaretinden değiştirilmesi talep ediliyordu (BOA. DH. KMS. 18/16). Ayrıca Güney Azerbaycan valisi de Ruslarla iş birliği yapıyordu ve Ruslara hoş görünmek için kendi halkına zulmediyordu. Sözü geçen Vali Samed Han idi. Samed Han, Tebriz'de Rusya yanlısı bir politika izleyerek Rus karşıtı olan şahıslar üzerinde baskı kuruyordu. Samed Han'ın bu davranışları, Osmanlı basınında da haber oluyordu. Nitekim bir habere göre Samed Han, ahalden birini asmış ve bununla da yetinmeyerek Tebriz ahalisinin İran parlamentosuna girmemeleri için baskı yapıyordu (İslâm Mecmuası, 1330 (1914): 30). Fakat çok geçmeden İran hükümeti, Samed Han'ın bölgedeki faaliyetlerine tepki göstererek kendisini azletti. Yerine ise Velihaht Abbas Mirza, Azerbaycan Valiliğine tayin edildi. Samed Han ise Rusların koruyuculuğu altında Güney Azerbaycan'ı terk etti. Rusların bölgedeki önemli bir destekçisi olan Samed Han'ın görevinden azledilmesi, Rusya'yı rahatsız etti. Bunun üzerine Ruslar, bölgedeki hem yerli hem de yabancı ahali üzerindeki baskılarını arttırdılar (İkdam, 23 Teşrin-i Evvel 1914).

Rusların bölgedeki faaliyetlerinden en çok Osmanlı Devleti rahatsızdı. Çünkü Ruslar, bölgede yaşayan Osmanlı tebaasının can ve mal güvenliğini de tehlikeye atıyorlardı. Osmanlı Devleti, Rusya ile karşı karşıya gelmemek için olayların yatıştırılması için İran hükümetine başvuruda bulundu. (BOA. BEO. 4292/32137). Fakat İran hükümetinin durumu ortadaydı. Siyasi ve askeri olarak müdahale edecek gücü yoktu. Askeri olarak işe yarar tek kuvveti de Ruslar tarafından idare edilen ve İsveçli subaylar tarafından eğitilen Kazak Tugayı idi. Yeni tahta geçen Ahmet Şah'ın da herhangi nüfuzu yoktu. Dolayısıyla ülkenin içinde bulunduğu durum Ruslara istedikleri ortamı yaratıyordu (BOA. DH. EUM. 2. Şube. 1/13). Üstelik Ruslar, hem Güney Azerbaycan'a hem de Osmanlı hududuna doğru askeri yığınak yapıyorlardı. Tebriz'deki Alman konsolosunun Tahran'daki Alman Büyükelçiliğine gönderdiği telgrafta, Rusların hem Güney Azerbaycan'a hem de Osmanlı sınırına asker sevk ettiğini bildiriyordu (BOA. DH. EUM. 2. Şube. 1/13). Bölgedeki Rus askeri yığınağı Hoy ile Salmas arasındaki bağlantıyı tamamen koparmıştı (BOA. DH. EUM. 2. Şube. 1/15).

Güney Azerbaycan'a ve Osmanlı sınırına yerleşen Ruslar, Osmanlı Devleti'ni tedirgin ediyordu. Çünkü bir süre sonra Ruslar, Musul'u da tehdit edebilirlerdi. Ayrıca Ruslar, Güney Azerbaycan'da bulunan Osmanlı uyrukluları ile konsoloslar üzerinde baskı kurmaya devam ettiler. Urmiye'deki Rusya sefir muavini Bay Vedensky'nin bölgede bulunan Osmanlı uyrukluları ile konsolosunun silahsızlanmasını validen istemesi ve bu isteklerinin yerine getirilmemesi halinde Rus askerlerinin zor kullanarak bunu yerine getireceklerini bildiriyordu. Buna karşılık Osmanlı Devleti harekâta geçti. Osmanlı Devleti'nin bu girişimine karşılık İran hükümeti tedirgin oldu ve Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerinin sona ermesi için Dışişleri Bakanı Ala es Saltana aracılığıyla 16 Ekim 1914'de Rus orta elçisine uyarıda bulunuldu. Ala es Saltana, uyarısında tarafsız bir ülkede bulunan yabancı bir devletin konsolosuna karşı düşüncesiz bir hareket olduğunu bildirmiş, ayrıca bölgede asayiş bozan silahlı Osmanlı uyrukluları var ise, onları silahsızlandırma görevinin Osmanlı konsolosu ile valinin görevi olduğunu belirtti (Gaunt, 2009: 39; Çam, 2016: 70). Fakat bu uyarılardan herhangi bir sonuç alınmadı. Bunun üzerine Rusların yabancılara yönelik baskıları Osmanlı Devleti'ni önlem almaya zorladı. Bu amaçla Tebriz, başta olmak üzere Güney Azerbaycan'ın diğer vilayetlerinde bulunan Alman ve Avusturya uyruklu şahıslar, Osmanlı Devleti'nin himayesine alındı (BOA. HR. SYS. 2338/26). Fakat bu durum Rusların tepkisini çekti ve Rusya'nın Tahran Sefiri, Osmanlı sefirine Alman ve Avusturya vatandaşlarının Osmanlı himayesine alınmasının Rusya'yı tahrik ettiğini ve bu duruma son verilmesini istedi. Buna karşılık Tahran sefiri Asım Bey, İran topraklarında yaşayan Alman ve Avusturya vatandaşlarının Rus zabıtlarının baskısına maruz kaldıklarını, Rusların bu baskılara son verdikleri takdirde Osmanlı Devleti'nin de Alman ve Avusturya vatandaşlarını himaye etmekten vazgeçeceğini bildirdi (BOA. HR. SYS. 2119/1).

Rusların bölgedeki faaliyetlerinden rahatsız olan İran hükümeti, 31 Ekim 1914'de Dışişleri Bakanı Ala es-Saltana aracılığıyla Rus Büyükelçisi Kristovitz'e Rus kuvvetlerinin İran topraklarını boşaltmasını istedi. Devamında

Osmanlı kuvvetlerinin tarafsızlığa riayet için Rus kuvvetlerinin İran topraklarını boşaltmalarını şart koştuğunu söyledi. Rusların bu isteği kabul etmeyeceğine dair cevapları, 5 Kasım 1914'de İran Dışişleri Bakanlığına ulaştırıldı (Sarısaman, 2002: 107). Rusların bağımsız ve tarafsız bir ülkede istedikleri şekilde davranmaları İran hükümetinin bütün diplomatik girişimlerine rağmen devam etti. Dışişleri Bakanı Ala es-Saltana'nın bütün girişimleri başarısız oldu ve Rus askerleri Tebriz'de bulunan Osmanlı Konsolosluğu'na zorla girdiler. Osmanlı ve Avusturya başkonsolosunu tutuklayan Ruslar, daha sonra konsoloslukta bulunan mühür ve belgelere de el koydular. Alman konsolosu ise durumu önceden haber aldığından Amerika Birleşik Devletleri konsolosluğuna sığındı. Üstelik yabancı uyrukluları tutuklamakla da kalmayan Ruslar, yakaladıkları kişileri idam ettiler. İran hükümeti Dışişleri Bakanlığının Petrograd'daki İran orta elçisine gönderdiği telgrafa göre, Urmiye kentinde yaşayan Alman ve Avusturyalı 10 kişi Ruslar tarafından idam edilmiş, 1500 haneli 12 köy yakılmış, Osmanlı uyrukluları kuşatılmış ve telgraf hatlarına da zarar verildiğinden Türklerin akıbetleri hakkında herhangi bir malumat alınamamıştı. Ayrıca Güney Azerbaycan'daki bir Alman halı fabrikasına da Ruslar tarafından el konulmuştu (Gaunt, 2009: 47, 66-67).

Kasım 1914'ün başlarında Ruslar Tebriz'i işgal ettikten sonra Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı konsoloslarını tutukladılar. Yine Urmiye'de bulunan Türk konsolosu vilayetten çıkardılar (Kasimov, 2000: 134). İran'ın bütün diplomatik çabalarına rağmen Ruslar bildiklerini okumaya devam ettiler. Bilhassa ülkede bulunan yabancı diplomatlara karşı baskılara devam ettiler. 17 Kasım 1914'de 300 Kazak'tan müteşekkil bir Rus birliği Hoy'daki Osmanlı şehbenderhanesine girerek binayı soydu ve şehbenderden şifreli telgrafların anahtarını almaya çalıştı. Bununla da kalmayan Ruslar, Osmanlı Tebriz Şehbenderi Atıf Bey'i, Şehbenderhane hâkimi Muzaffer Bey'i ve Avusturya'nın Tebriz konsolosunu tutuklayarak Tiflis'e gönderdiler (Sarısaman, 2002: 17). Alman Konsolosu Litten ise ABD Konsolosluğuna sığındı ve kendisinin faaliyetleri durduruldu. Ruslar, bundan sonra Almanları daha sıkı takip etmeye başladılar. Rus Konsolosu Orlova göre Rus baskılarının giderek artmasının bazı sebepleri vardı. Orlov, Almanların, Farsların hayat düzenini bozduğunu ve Farsların hayatının tek teminatçısının Ruslar olduğunu belirtti. Ruslar, Türk konsolosluğunun da Alman menşeli silahlardan faydalandığını söylüyorlardı. Bunun dışında Almanların 1910 yılında kurdukları iplik fabrikasından, Rusların silah ambarına yer altı yolları yaptıklarını ve bu yolları kullanarak Rus silah fabrikalarını patlatıp Rusya-İran arasında münakaşaya sebebiyet verebileceğini düşünüyorlardı (Kasimov, 2000: 134). Bundan dolayı Rusya, bu konsolosların faaliyetlerini Güney Azerbaycan ve Urmiye'de bir tehdit olarak görüyordu. Buna karşılık Rusya'nın bölgede sebep olduğu olaylar hakkında Tahran'daki Osmanlı Sefiri Asım Bey, Tebriz'de Osmanlı Başkonsolosluğunun Rus askerleri tarafından basılması sebebiyle Ala es Saltana'ya gönderdiği protesto yazısına aldığı cevap mektubunda, İran'ın tarafsız olduğunu, Rusya'nın bölgede sebep olduğu olaylardan sorumlu tutulamayacağını söyledi (Gaunt, 2009: 69). Buna karşılık yerel halk harekete geçti. Tebriz, Urmiye ve Salmas gibi vilayetlerde Ruslar aleyhinde gösteriler düzenlendi (BOA. HR. SFR. (20), 119/99) ve Rus yanlısı Azerbaycanlı yöneticilere karşı ahalide derin bir nefret uyanmakta olduğu açıkça görülüyordu. Tebriz'in Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra vilayetten daha önce göç etmeye başlayan Hıristiyan ahalinin göçü de durmuş oldu. Hatta Maraga'da yaşayan Hıristiyanlar, Tebriz'e göç etmeye başladılar. Dahası Ruslar da birçok müesseseyi Tebriz'e taşıtmayı düşünüyorlardı. Ermenilere göre Rusların Tebriz'i işgali, Güney Azerbaycan'da sükûneti sağlamıştı (Kasimov, 2000: 134). Fakat Rusların Tebriz'i işgali Osmanlı ordusunun bölgeye hareketi için hazırlıkların hızlanmasına da sebep oldu.

3.OSMANLI BİRLİKLERİNİN TEBRİZ'E GİRİŞİ VE TEBRİZ HALKININ SEVİNCİ (1915)

Ruslar Güney Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra, gerek Osmanlı hududunu tehdit etmeleri ve gerekse bölgede asayiş sorunlarını sebebiyet vermelerinden dolayı Osmanlı birlikleri nihayet harekete geçti. Bu arada Rus ordusu, Urmiye ve Kotur gibi Osmanlı-İran hududundaki bölgelerde yığınak yapmaya devam etmekteydi. Buradaki Rus ordusunda bulunan askerlerin çoğu Bakü ve Türkistan'dan getirilmişlerdi. Bu arada İran hükümeti 1 Kasım 1914'de resmi olarak tarafsızlığını ilan etti. Fakat toprakları Rus işgali altında olmasından dolayı İran hükümetinin aldığı bu kararın pek bir geçerliliği yoktu. Aynı zamanda İran hükümeti, Rus işgallerinden dolayı Osmanlı birliklerinin de İran topraklarına gireceğinden endişeliydi. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'ne İran'ın tarafsızlığına saygı gösterip göstermeyecekleri soruldu. Osmanlı Devleti cevaben "*Rus ordusu İran topraklarında olduğu sürece Osmanlı Devleti'nin İran'ın tarafsızlığını taahhüt edemeyeceğini*" (Kemali, 1390: 131) belirtti.

Osmanlı birliklerinin harekete geçmesi üzerine, Ruslar hudut bölgelerindeki Osmanlı topraklarına saldırmaya başladılar. Bu saldırılar, Salmas-Başkale, Urmiye-Şemdinan ve Kotur-Van gibi bölgelerden üç kol üzerinden

yapılmaktaydı. (Kenan, 1928: 111). İki ülke birlikleri bilhassa Urmiye ve Kotur ile Osmanlı hududu arasındaki bölgede çatışmalara giriyorlardı. İran hükümeti, bu durum karşısında tedirgindi ve yalnızca Rus tecavüzatına karşı savunma halinde idi. Osmanlı ve Rus birlikleri karşı karşıya gelmeden önce aslında 28 Teşrinievvel 1330 (10 Kasım 1914) tarihine kadar tek bir Osmanlı neferi İran hududunu geçmemişti. Daha doğrusu Osmanlı Devleti, Ruslarla karşı karşıya gelmek istemiyordu. Fakat Ruslar, hudut üzerinde hem Ermeni ve Nasturileri hem de bazı Kürt aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmaktaydılar. Bu Kürt aşiretlerinin başında Simko İsmail Ağa ile Seyyid Taha gelmekteydi. Bundan sonra 14 Ağustos 1914'de Ruslar, Muradiye kazasına tecavüzatta bulundular. Buna karşılık Osmanlı birlikleri duruma müdahale etseler de İran hududunu geçmemek için takipten vazgeçtiler. Rus tecavüzatları sonraki süreçte de devam etti: 26 Ağustos'ta Bayezid'in 26 kilometre şarkındaki Kirizan karyesine, 23 Eylül'de Başkale'ye, 25 Eylül'de ise Tergevar nahiyesine Ruslar, tecavüzatta bulundular. Hudut üzerindeki bölgelerde Rus tecavüzatları devam ederken 19 Teşrinisani (2 Aralık)' de Rusların, Bayezid-Van yolu üzerinde bulunan Çabağanak köyündeki halkı katli ettikleri haberleri geldi. Fakat Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Kafkasya üzerine düzenleyeceği saldırılar için gerekli hazırlıklarla meşgul olduğundan sınırdaki bu Rus tahriklerini çok fazla önemsemedi (BOA. HR. SYS. 2337/6-10).

Rusların, Ermeni, Nasturi ve bazı Kürt aşiretlerinin de desteğini alarak Osmanlı-İran hududu üzerinde saldırılarda bulunmaları ve sürekli sınırı geçmeye teşebbüs etmeleri Osmanlı birliklerinin hududu geçerek Güney Azerbaycan topraklarına girmesine sebep oldu. Osmanlı birlikleri hududu geçtikten sonra Kürt aşiret reisi Emir Haşmet başta olmak üzere Güney Azerbaycan ve İran halkı da Osmanlı birliklerini desteklediler. Bunun üzerine birlikler, Bazargan sınırından Güney Azerbaycan'a geçerek Ruslara saldırdılar. Osmanlı yanlısı bazı Kürt aşiretleri de Nasturi ve Ermenilere hücum ettiler. Böylece İran hükümetinin başından beri korktuğu ve engel olamadığı Güney Azerbaycan savaş alanına döndü (Güneyli, 2005: 27). Daha sonra Osmanlı birlikleri, hızlı bir şekilde Güney Azerbaycan'ın iç kısımlarına doğru ilerlemeye başladılar. Kısa süre sonra Ruslarla yapılan mücadele sonucunda Ruslar için önemli bir nokta olan Kotur, 1 Teşrinisani 330 (14 Kasım 1914)'da Osmanlı birlikleri tarafından zapt edildi (BOA. HR. SYS. 2108/6). Bu sırada XII. tabur ve 2 dağ bataryasından oluşan Van Jandarma Fırkası da harekâta geçti. Başkale, Saray ve Kotur arasında Ermeni ve Nasturi çetelerle Rusların 2. avcı livasından VII. ve VIII. alaylar ve Kazak alayından müteşekkil kuvvetleri ile karşı karşıya geldi. 20 Teşrinisani (3 Aralık) 1914 tarihinde burada vuku bulan muharebede Van aşiret alayları başarısız olarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Fırkanın başarısız olmasının sebebi, aşiret reislerinin savaşmayarak bölgeden ayrılmalarından kaynaklandı. Aşiretlerin bu tavrı üzerine kendilerine ait atlar ellerinden alınarak piyade taburlarına dağıtıldı. Daha sonra da Van Aşiret Livası tamamen lağvedildi (Çakmak, 1936: 42; Bayur, 1991: 386).

Osmanlı birlikleri Güney Azerbaycan içlerine doğru ilerlemeye devam ettiler. Hedefte Savuçbulak vardı. Ruslar, telgraf hatlarını denetim altına aldıklarından bölge ile irtibat kurulamıyordu. Ayrıca önemli bir Rus kuvveti de burada bulunuyordu. Bu kuvvet, 30 Kazak ile 70 süvari, 1 mitralyöz ve 1 Rus zabitanının komutası altında 120 neferden müteşekkildi. Ayrıca Rusların 2 top ile 500 askeri de şehre beş saat mesafede bulunmaktaydılar (ATASE. 193/698). Buna rağmen Osmanlı birlikleri bölgeye ilerlemeye devam ettiler. Savuçbulak'ta Rus kuvvetleri ile karşı karşıya gelen Osmanlı birlikleri, Rusları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bu arada Savuçbulak civarlarında bulunan Rus Kazak birliği ile İranlı Şüca'ü-Davle'nin kuvvetleri 16 Aralık'ta mağlup edildi. Osmanlı birlikleri başarılı bir ilerleştikten sonra 22 Teşrinisani 330 (5 Aralık 1914)'da Savuçbulak'a girdiler (BOA. DH. EUM. 2.Şube. 3/13). Rus ve Şüca'ü-Davle kuvvetleri Savuçbulak'dan kaçarak birleştiler. Ruslar, kaçarken vilayeti ateşe verdiler. Bu sırada 23 esir ve 7 eski top ele geçirildi. Ayrıca Savuçbulak Rus konsolosu da bu çatışmada öldü (BOA, HR. SYS. 2338/49). Aşiret kuvvetleri ile Savuçbulak'a giren Osmanlı kuvvetleri bu sırada bazı hoş olmayan olaylara şahit oldular. Vilayete giren kuvvetlerle birlikte hareket eden aşiret mensuplarından bazıları vilayete girdikten sonra bazı Hıristiyan ve Yahudi hanelerini yağmaya teşebbüs ettiler (ATASE. 193/698). Bu sırada Rusların İran Kazak ve zabitanlarından yeni bir ordu teşkil etmek için hazırlandıkları haberleri geliyordu (BOA. DH. EUM. 2. Şb. 3/12).

Savuçbulak'ı zapt eden Osmanlı birlikleri Hoy ve Salmas'a doğru ilerlemeye devam ettiler (BOA, DH. EUM. 2. Şb. 3/12). Salmas dolaylarındaki Osmanlı kuvvetleri 2000 piyade ve süvari ile 1 bataryadan ibaretti. Burada Ruslarla karşı karşıya gelen Osmanlı kuvvetleri, Rusları burada da ağır bir yenilgiye uğrattılar. Rusların, 2 zabıt 100 kadar neferi öldürüldü. Osmanlı kuvvetlerinden ise 9 şehit ve 25 yaralı vardı. Rusların yardımına Hoy'dan başka bir Rus kuvveti gönderilince Osmanlı kuvvetleri Kotur'a çekilmek zorunda kaldı (ATASE. 193/698). Hoy ve Salmas civarında Osmanlı taarruzları devam ederken Güney Azerbaycan'ın diğer vilayetlerinde Ruslar halka zulüm etmeye

devam etmekteydiler. Nitekim Urmiye’de gücü ellerinde bulunduran Ruslar, buradaki Osmanlı şebenderliğine girerek, şebenderhaneye iltica eden bazı kişilerle beraber Şebender Kâtibi Süleyman Bey ile oğlu Mecid Bey’i tutuklayıp daha sonra da idam ettiler. Bunun dışında Hoy ve Tebriz’deki Osmanlı Şebenderliğine de Ruslar aynı şekilde tecavüzatta bulundular (BOA. HR. SYS. 2337/3).

Osmanlı birliklerinin asıl hedefi Tebriz idi. Fakat Rus taraftarlığıyla bilinen İranlı Şüca’ü-Davle, Rus kazaklarından oluşan kuvvetleriyle Meyandoab’da bulunuyordu (Kenan, 1928, s, 117). Şüca’ü-Davle, kendine destek bulmak amacıyla vilayetin ileri gelenleri ile halkı tehdit ediyordu. İran hükümeti ise bu durum karşısında tepkiliydi. Nitekim Şüca’ü-Davle’nin Ruslarla birlikte hareket etmesini Osmanlıya karşı bir plan olarak görmekteydi. Dolayısıyla Şüca’ü-Davle’nin bölgeden uzaklaştırılmasını İran Devleti’nin menfaatleri için önemli görüyordu. Çünkü İran hükümeti, Şüca’ü-Davle’nin, bölgeden uzaklaştırılmadığı takdirde İran’ın karşı karşıya kalacağı sorunların katlanacağını düşünüyordu. Bu sebeple İran hükümeti, Şüca’ü-Davle’nin bölgeden uzaklaştırılmasını Ruslardan talep etti. Görüşmeler devam ederken Şüca’ü-Davle maiyetindeki kuvvetlerle Maraga’ya doğru harekete geçti. Diğer taraftan Rus isteklerine uygun olarak Meyandoab’da bir birliği savaşa hazırlamaktaydı. Üstelik Şüca’ü-Davle, Mahabad ile Tebriz arasındaki iletişimi keserek telgraf ve posta gönderimini de işlevsiz bıraktı. İran’ın tepkilerine rağmen Ruslar herhangi bir önlem almadılar. Ayrıca Şüca’ü-Davle, amacının Tebriz’e doğru ilerleyen Kürt aşiretlerinin ilerleyişini durdurmak olduğunu söylüyordu. (Gaunt, 2009: 103-104, 109).

Şüca’ü-Davle, bir süre sonra Maraga’daki bir birliği Meyandoab’a sevk etti. Bu birlik 700 asker, 600 atlı ve 3 toptan müteşekkildi. 13 Aralık’ta Meyandoab’a ulaşan Şüca’ü-Davle, bölgedeki devlet arazilerini ele geçirerek vergi toplamaya başladı. Şüca’ü-Davle’nin bu faaliyetleri üzerine Osmanlı birlikleri, Kürt aşiretleri ile birlikte Meyandoab’a saldırdılar (Gaunt, 2009: 110-111, 152). Ayrıca bir hudut taburu ile gönüllülerden teşkil edilen Musul’dan gelen birlik de 10 Aralık 1914’te Salduz’da bulunan Rus Kazak alayını yenerek, Urmiye taraflarına çekilmelerini sağladı. Musul kolu, daha sonra Süleymaniye’den gelen başka bir Osmanlı müfrezesi ve Kürt süvarilerden oluşan bir müfreze (Çakmak, 1936: 43; Swietochowski, 1988: 113; Bruinessen, 2007: 72) ile birleşerek Ömer Fevzi Bey idaresinde Tebriz’e doğru harekete geçti. İbrahim Fevzi Efendi’nin amacı, Meyandoab’daki Şüca’ü-Davle kuvvetlerine cepheden ve Süleymaniye koluyla da sol cenahtan saldırmaktı. Cephane açısından oldukça zengin olan Ruslar, 15-16 Kanunievvel (28-29 Aralık) gecesi Debukri Aşireti Reisi Maruf Ağa’nın köyüne saldırdılar ve köyü yaktılar. Fakat çok geçmeden Matuf Ağa, İbrahim Fevzi ve Hilmi Bey maiyetindeki kuvvetlerle Ruslara saldırdılar. Osmanlı birliklerinin karşısında duramayan Ruslar, Meyandoab’a doğru kaçmak zorunda kaldılar (Kenan, 1928: 118). 30 Kânunuevvel 1914 (12 Ocak 1915)’da Tebriz’den İran hükümetine gönderilen bir telgrafta Meyandoab’da Şüca’ü-Davle’nin maiyetindeki 1100 kadar Rus ve 2000 kadar yandaşının Osmanlı birlikleriyle yaptığı çatışmada yenildikleri ve Şüca’ü-Davle’nin kaçtığı bildiriliyordu (BOA. HR. SYS. 2338/43). Şüca’ü-Davle’nin kaçışını izleyen çatışmada savaştan kaçan Meyandoab halkından kadın, erkek ve çocuk 500 kişi Cekatu Nehri’nde boğularak öldü (Gaunt, 2009: 152). Aynı şekilde Rus askerlerinden bazıları da bölgeden kaçarken nehirde boğulurken, 23 Rus askeri de esir edildi. Esir edilenler arasında birçok İranlı da bulunuyordu. Osmanlı kuvvetlerinin zayıfatı ise 6 şehit ile 7 yaralı idi. Buradaki Osmanlı kuvvetleri arasında doktor ve eczacı olmadığından yaralı askerlere gerekli müdahalede bulunulamadığından yaralılar, Savuçbulak’ta Osmanlı yanlısı olan bir şahısa emanet edildi. Ayrıca Osmanlı kuvvetleri bu muharebe sırasında 7 top, birçok tüfek, 91 sandık piyade ile 86 sandık top cephanesi, çadır, borular ve 500 İran kalpağı ve daha bir çok mühimmat ele geçirdiler (Kenan, 1928: 117- 119).

Meyandoab Muharebesi başarıyla sonuçlandıktan sonra Osmanlı birlikleri Tebriz’e doğru ilerlemeye devam ettiler. Bu sırada Ruslar da zor durumdaydılar. Çünkü Sarıkamış’ta Osmanlı kuvvetleriyle karşı karşıyaydılar. Ruslar, Mişlayevski’nin emriyle Güney Azerbaycan’da konuşlandırdıkları birliklerinin bir kısmını Sarıkamış ve Kars dolaylarına sevk ettiler (Swietochowski, 1988: 114). Rus, birliklerinin Güney Azerbaycan’dan çekilmeleri, Osmanlı birliklerinin Tebriz’e daha kolay bir şekilde ilerlemelerine olanak sağladı. Bu fırsatı kaçırmayan Ömer Naci, emrindeki aşiret kuvvetleriyle birlikte Salduz-Urmiye istikametinde hareket halinde olan kuvvetlerle Urmiye’ye girdi. Önlerinde duramayan Rus birlikleri Salmas’a çekilmek zorunda kaldılar (BOA. DH. EUM. 2. Şb. 3/ 44). Bölgenin Ruslardan temizleneceğinden emin olan Ömer Naci 2 Ocak 1915 tarihinde Başkumandanlığa gönderdiği telgrafta Musul’dan gönderilen kuvvetlerin de yardımıyla Azerbaycan’ın düşmandan kurtarılacağını bildirmekteydi. Ona göre asıl mesele bölge Ruslardan kurtarıldıktan sonra uygulanacak idare şekliydi. Ona göre uygulanacak idare tarzı halifelik makamına karşı olan sempatiyi daha da pekiştirmeliydi. Dolayısıyla herhangi

keyfi bir idareye müsaade edilmemeliydi (Sarısaman, 1995: 501).

Osmanlı birliklerinin Tebriz'e ilerleyişi karşısında tedirgin olan Şüca'ü-Davle, İran'ın sair mahallerinde konuşlanan Rus askerlerini Tebriz'e çağırdı. Fakat Rus askerlerinin Kafkasya'ya doğru çekilmelerinden dolayı bu askerlerin önemli bir gücü yoktu (BOA. DH. EUM. 2. Şb. 1/30). Nitekim Hoy'da tahmini 400, Ovacık'ta 250, Makü'de 300, Salmas'da 300, Enzeli'de 50 piyade, 80 süvari, Rumiye'de 560 süvari, 6 sahra topu, 2 cebel topu, 4 mitralyöz, Tergevar'de 120 piyade, 300 Rus süvari gücü kalmıştı. Daha sonra Ruslar, Hoy ve Salmas'daki topları da Kafkasya'ya sevk ettiler. Ruslar, Osmanlı birliklerinin Tebriz'e doğru harekâtlarını dikkatli bir şekilde takip ediyorlardı ve mağlup oldukları takdirde Osmanlı birliklerinin kendilerine taarruz edeceklerinin farkındaydılar. (BOA. BEO. 3/3).

Osmanlı birlikleri kısa süre sonra Salmas'ı zapt ettiler. Burada bulunan Rus kuvvetleri, Hoy cihetine çekilmek zorunda kaldılar. Rusları destekleyen Ermeni ve Nasturiler de paniğe kapılıp kendilerine engel olabileceklerini düşündükleri yaşlı ve çocukları da bırakıp Ruslarla birlikte geri çekildiler. Fakat bu sırada Osmanlı birlikleri tarafından yolda yakalanan bazı Ermeni ve Nasturi şahıslar cezalandırıldılar (BOA. DH. EUM. 2. Şube. 3/66). Osmanlı birliklerinin yanında Debukri ve Begzade aşiretleri de vardı. Bunlar da Salduz'a doğru gönderildiler (ATASE. 193/698). Bundan dolayı Tebriz'e giden yollar üzerindeki engellerin çoğu kaldırılmış oldu. Fakat Tebriz yolu üzerindeki Savuçbulak'a yedi saatlik bir mesafede Şüca'ü-Davle'nin 2000'e yakın kuvveti bulunuyordu. Osmanlı birlikleri kısa bir süre sonra bölgeyi Şüca'ü-Davle kuvvetlerinden temizlemeyi başardılar. Müsademe sonucunda bölgenin zapt edilmesi dışında 6 top ile külliyyetli silah ve cephane ele geçirildi (BOA. DH. EUM. 2. Şb. 3/44).

Osmanlı birliklerinin ilerleyişi karşısında tedirgin olan İran hükümeti, Osmanlı sefirinden Osmanlı birliklerinin Tebriz'e girmemesini talep etti (BOA, HR. SFR. (20) 123/14). Fakat Tebriz'i birkaç koldan saran Osmanlı birlikleri, ilerleyişlerine devam ediyorlardı. Muhtar Bey, emri altındaki 100 kadar Osmanlı neferiyle Meraga'dan Tebriz'e doğru yola çıkmıştı. Bu sırada Tebriz civarındaki Acı Köprü'de 800 civarında Rus piyade süvarisi, vilayeti müdafaa için bulunuyordu. Osmanlı birliklerinin Tebriz'e yaklaştığını anlayan Ruslar, gece yarısı Culfa yolu üzerinde bulunan Sofyan'a çekildiler. Rusların bölgeden çekilmesi üzerine Muhtar Bey, vilayetin batısında istihkâm edilmiş bölgeleri zapt ederek, Rusları firara mecbur etmiş, emrindeki neferlerle 9 Ocak'ta Tebriz'e girdi. Muhtar Bey'in Tebriz'e girişi, halkta büyük bir sevince sebep oldu. İlk etapta Tebriz'de idari işleri yönetecek bir konsolosun gerektiği düşünülerek, Urmiye konsolosu Mehmed Ragıb Bey, Tebriz şehbender vekilliğine atandı. Konsolosluğun açılışında ve sancak dikilmesi esnasında çok büyük bir tören icrasıyla top atışı yapılması istendi. Ayrıca mahalli hükümetle iyi geçinilerek ittifak edilmesi gerektiği ve Tebriz'de içilen suyun humma ve tifo hastalığına sebep olduğu haber verilerek, askerlerin ve mücahitlerin kaynatılmış su ve çay içmeleri tavsiye edildi (Ayaydın, 2016: 175).

Bu sıralarda Ömer Fevzi Bey idaresindeki birlikler de Ruslara karşı verdikleri başarılı mücadeleden sonra 12 Ocak 1915'de herhangi bir direnişle karşılaşmadan Tebriz'e girdiler (BOA. HR. SYS. 2338/50). Bundan sonra Mameş Aşireti'nin de destek verdiği Osmanlı birlikleri, Rusları takip etmeye devam ettiler (ATASE. 193/698). Osmanlı kuvvetlerinin Tebriz'i zaptı halkı sevince boğdu. Tebriz halkı Osmanlı birliklerini vilayete girişini büyük coşku ve heyecanla karşıladı. İhtişamlı bir şekilde Tebriz'e giren Osmanlı birlikleri, Tebriz halkı, Alman, Avusturya ve Amerika tebaası ile konsolos çalışanları tarafından ellerinde Osmanlı ve İran bayrakları ile tekbirler eşliğinde karşılandılar (BOA. HR. SYS. 2338/50). Tebriz'deki sevinç gösterileri iki gün devam etti. İki gün boyunca Tebriz'de yüz binlerce halk Osmanlı birliklerinin vilayete girişini kutladı (Tanin, 2 Kanunisani 1330 (15 Ocak 1915). Osmanlı birlikleri ve gazileri gayet zarif ve muhteşem bir tarzda inşa edilmiş bir takı zafer anıtının altından geçtiler. Osmanlı ve İran bayrakları altında askerler alkışlanmış ve Osmanlı askerlerine küçük kız çocukları tarafından çiçek buketleri takdim edildi ve halk, Rus zulmünden kurtulduğu için gözyaşı dökerek şöyle dua ediyorlardı:

"Cenab-ı hakka binlerce şükürler hamd ve senalar olsun daha birkaç gün evvel vahşi ve hunhar Moskof kazaklarının murdar çizmeleriyle kirlenen bu mukaddes İslâm yurdu bu gün yine İslâm mücahitleriyle tathir olunmuş ve oralarda ahaliye ulemayı diniye muessesat-ı İslâmiyeye şeref ve namus halka dakika başında vesail-i şetta ile tahkiratta bulunan İslâmiyet düşmanlarının mevcudiyetinden bir eser kalmamıştır" (Sebilürreşad, 1330 (1914): 83).

Tebriz'in zaptı hem Rusları hem de kendilerini destekleyen Ermeni ve Nasturileri şaşırttı. Bu sırada Alman konsolos, Hoy'da 16 bin Rus askerinin bulunduğunu fakat bunların çekilmek üzere olduklarını sefaretine çektiği bir telgrafta bildirmişti (BOA, HR. SYS. 2338/49; BOA, DH. EUM. 2. Şube. 3/70). Fakat Ruslar, Ermeni ve Nasturi ahaliyi de yanlarına alarak hızlı bir şekilde bölgeden çekiliyorlardı (ATASE. 197/598; BOA, DH. EUM. 2. ŞB. 4/11). Tebriz'de görevli Rus idarecileri de bölgeyi terk etmeye başlamışlardı. Nitekim Rus konsolosu Tebriz'i terk ederek Culfa'ya kaçtı. Tebriz'deki hezimetin ardından Gilan, Mazendaran ve Meşhed vilayetlerindeki Ruslar da bölgeden ayrıldılar (BOA, DH. EUM. 2. Şube. 4/13; BOA, DH. EUM. 2. Şube. 3/56).

Tebriz hezimetinden sonra Rusların İran'dan çekilmeleri, bölgedeki Ermeni ve Nasturileri zor durumda bıraktı. Bu bölgedeki Ermeniler ve Nasturiler Osmanlı birliklerinin de kendilerinden intikam alacaklarından korkarak bölgeyi terk etmeye başladılar. Ayrıca Osmanlı Devleti'ni destekleyen bazı Kürt aşiretleri civardaki Hıristiyan köylerine saldırdılar (BOA, DH. EUM. 2. Şube.4/41). Nitekim Urmiye'deki Kürt aşiretleri, Nasturiler üzerine yürüdü. Bunun üzerine zor durumda kalan 10.000 Nasturi Ruslardan yardım talebinde bulundu. Fakat birliklerini Kafkasya'ya gönderen Ruslar, Nasturilere yardım göndermediler. Bu sebeple Tergevar'da yaşayan birçok Nasturi Kürtler tarafından katledildi. Fakat daha sonra burada bulunan Rus konsolosu, Urmiye'deki Nasturilere silah dağıttı. Silahlandırılan bir grup Urmiye Hristiyan'ı, Kürtleri bölgeden uzaklaştırmayı başardı (Sykes, 1921: 437). Buna rağmen birçok Ermeni ve Nasturi bu olaylar sırasında hayatını kaybetti. Bir kısım Ermeni ve Nasturi de Kürt aşiretlerinin saldırılarından kaçarak Amerikan hastanesinin bahçesine sığındılar (Güneyli, 2005: 28).

Tebriz'in zaptından sonra Hamidiye Kürt alaylarının da destek verdiği Van Jandarma Fırkası, Dilman üzerine yürüdü. Fırka, 4 Kanunisani 1330 (17 Ocak 1915)' de Dilman'ı zapt ettikten sonra Hoy cihetine doğru ilerlemeye başladı. Kısa bir süre sonra Hoy'un 20 kilometre batısında bulunan bölge zapt edildi. Buradaki müsademe sonucunda 7 Kazak askeri öldürüldü ve birçok cephaneye ile tüfenk ele geçirildi. Aşiret süvarilerinden ise 1 şehit ve 1 de yaralı vardı. Ayrıca Savuçbulak aşiret süvarilerinin de katılımıyla 1000'e yakın süvari ile Tebriz ile Hoy arasında bulunan Rus Kazak alaylarına hücum edilecekti (BOA, DH. ŞFR. 458/41) Fakat bazı Kürt aşiretlerinin taraf değiştirip Rusları desteklemesiyle Hoy üzerine gerçekleştirilmesi planlanan saldırı sonuçsuz kaldı (Gaunt, 2009: 178).

Osmanlı birlikleri Tebriz ve çevresini zapt ettikten sonra bölgede asayiş bozan bazı işlere karıştılar. Osmanlı birliklerinin kumandanı, henüz Tebriz'i yeni zapt etmişken şehir ahalisinden bir milyon tuman harp vergisi topladı. Bu vergiyi veremeyen ya da vermek istemeyen ahali, aşairin tecavüzlerine maruz kaldı. Bunun dışında vilayet de görevli Kazak alaylarının silahlarına el konulduktan sonra Rus konsoloshanesi de yerle bir edildi (BOA, DH. ŞFR. 52/269) Yine Güney Azerbaycan'ın diğer vilayetlerin de de benzer hadiseler yaşandı. Urmiye'de yirmi otuz civarında Osmanlı askeri yağma yaparken görülmüştü. Buna karşın İbrahim Fevzi Efendi, Osmanlı adaletini örnek göstererek "yağmacılığı" kaldırarak Urmiye'yi bundan kurtardığını söylüyordu. Ayrıca İbrahim Fevzi, bazı Osmanlı memur ve askerlerinin "irtikâp ve mezalim" yapmalarını ise engellemeye çalışmış fakat başarılı olamamıştı. Ayrıca İbrahim Fevzi, Osmanlı askerlerinin sebep oldukları olayların sona erdirilmesi için bu olaylara karışan askerlerin Divan-ı Harp kurularak cezalandırılmaları gerektiğini düşünüyordu (BOA, DH. EUM. 2. Şube. 5/90). Konsolos Ragıp Bey de Osmanlı askerlerinin vilayette sebep oldukları olayların son derece hoş olmayan olaylar olduğunu rapor ederken (BOA, HR. SFR.(20) 123/14) Tahran Sefiri Asım Bey de yaşanan bu olaylardan şikâyetçiydi. Asım Bey, yağma, gasp ve idamlara son verilmediği takdirde İran ahalisinin Osmanlı aleyhine dönebilir diyordu. Dolayısıyla Osmanlı birliklerini kontrol altına alacak bir kumandanın bölgeye gönderilmesi gerektiğini düşünüyordu (Ayaydın, 2016: 178). Asım Bey'in yapılan yanlışlardan dolayı ahalinin Osmanlı aleyhine döneceği tahmini bir süre sonra gerçekleşmeye başladı. Bundan sonra yaşanan başka bir hadise ahalinin tepkisinin daha da artmasına sebep oldu. Osmanlı kuvvetleri Tebriz'e girdiğinde ahali, Rus zulmünden kurtulduğu için hoş karşılanmıştı. Fakat Tebriz'in zaptı sırasında şehit olan İsmail Hakkı Bey'in çantasında bulunan bazı evraklar İranlıların eline geçmişti. Bu evraklar içerisinde bulunan bir harita İran dâhilinde zapt edilecek bölgeleri gösteriyordu. Bu durum ahalinin Osmanlı kuvvetlerine işgalci gözüyle bakmasına ve ahalden bazısının Osmanlı aleyhine dönmesine sebep oldu (ATASE. 195/250).

Osmanlı birlikleri Tebriz'i zapt ettikten sonra İran hükümeti, ilk etapta tepki göstermedi. Fakat Sarıkamış Seferi'nin facia ile neticelenmesinden sonra 21 Ocak 1915'te muhtemelen Rus korku ve baskısı ile Osmanlı Devleti'ne nota verdi (Bayur, 1992: 387). Notada Osmanlı birliklerinin Güney Azerbaycan ve Kürtlerin yoğun

olarak yaşadıkları yerleşim yerlerinin hudutlarını geçtiğini ve bu durumun İran Devleti'nin tarafsızlığını ihlal ettiğini belirten İran hükümeti, Osmanlı Devleti'nin maksadının ne olduğunu soruyordu (BOA, HR. SFR. (20)., 123/69; BOA, HR. HMŞ. İŞO. 210/11; DH. EUM. 2. Şube, 4/9). Osmanlı Devleti 21 Kanunisanı 1915 (3 Şubat 1915) 'de cevaben, İran'ın istiklalinin temininin Osmanlı Devleti'nin temel amaçlarından olduğunu, İran Devleti'nin Osmanlı Devleti'nden ziyade İngiltere ve Rusya devletlerinin hücum ve tecavüzatına maruz kaldığını belirttiğinden sonra Rusya'nın Güney Azerbaycan'ı işgal etmesinin hududumuzun harp alanı haline gelmesine sebep olduğunu vurguladı. Daha sonra Rusya'nın Türkistan ve Bakü'den getirdiği kıtaatının, Rumiye ve Kotur'da Osmanlı hududuna yerleştirilerek hududumuzu filen tehdit ettiğini, üstelik tek bir Osmanlı askerinin İran arazisine tecavüz etmemesine rağmen Rus askerlerinin Rumiye, Dilman, Selmas ve Kotur havalisinde bulunarak her an hududu geçmeye ve sınır boylarındaki bazı Osmanlı unsurlarını tahrik etmeye çalışarak, İran genelinde Osmanlı aleyhine faaliyette buldukları vurgulandı (BOA. HR. SFR. (20) 123/69). Fakat İran hükümeti, Osmanlı hükümetine herhangi bir karşılık vermedi. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti, bu durumu Azerbaycan'daki vuruşmaların haklı olduğu yönünde kanıt olarak kullandı (Bayur, 1992, s. 387). İran Devleti İstanbul Sefareti ise, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta İran topraklarının Osmanlı birlikleri tarafından işgal edilmesine teşebbüs edilmesini Rus ve İngilizlere karşı müşkül duruma düşüleceğini söyleyerek (BOA. DH. EUM. 2. Şube. 4/9) kaygılarını ilettiler. Ayrıca Osmanlı birliklerinin Güney Azerbaycan'a girse de Azerbaycan'daki İran birliklerinin komutanlarına ve İran'ın içişlerine karışmamaları yönünde uyararak, İran'ın bağımsızlığının korunması ve özgürlüğünün sağlanmasını istedi. Osmanlı hükümeti ise cevaben, İran hükümetinin isteklerine karşılık İran'ın zararına hiçbir şeyin amaçlanmadığı, İran topraklarını işgal amacının güdülmediğini bildirdi (Gaunt, 2009: 162).

İran hükümeti ile Osmanlı hükümeti arasında görüşmeler devam ederken Ruslar, çekildikleri bölgeleri geri almaya hazırlanmaktaydılar. Osmanlı'nın Kafkasya'daki rehberi ve Jöntürklerin önderlerinden Ömer Naci, bu sırada İTK müfettişi olarak atandı. Bu atama, Osmanlıların Kuzey ve Güney Azerbaycan'ı birleştirme isteklerini ve bunun da ancak Osmanlı himayesinde gerçekleşebileceği ümidini taşıyordu. Ömer Naci, Bakü'ye hareket için Şahseven Aşireti'nden adam toplamaya başladıysa da (Swietochowski, 1988: 114) Ruslar, Tebriz'in tekrar ele geçirilmesi için harekete geçtiler. Bunun üzerine Çernozobof, maiyetindeki Rus kuvvetleri, Sofiyan yakınlarındaki Osmanlı birliklerine saldırdılar. Ermeni ve Nasturi güçlerle de desteklenen Rus kuvvetleri, 400 süvari, 1000 piyade, 2 mitralyöz ve toptan oluşurken, Osmanlı kuvvetleri, Savuçbulak'taki Debukri Aşireti mensuplarının olduğu 400 Kürt atlısı ile 600 piyade ile süvariden ibaretti. Bu şartlar altında Ruslarla karşı karşıya gelen Osmanlı birlikleri, ağır bir hezimete uğradılar. Bunun üzerine Hilmi Efendi kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri, Rus kuvvetleri karşısında geri çekilerek Serderud köyüne çekildiler (Ayaydın, 2016: 247). 28 Ocak'da Sofyan'ı ele geçiren Ruslar, 29 Ocak'ta Savlon'a girdiler. Ruslar ileri harekâtlarına devam ederek Kotur Boğazı ve bir kısım kuvvetle de Salmas'a doğru ilerlediler. Osmanlı birlikleri de Kuşçu Gediği'nde Urmiye'yi müdafaaya çalışmaktaydılar (ATASE. 197/598) Rus ilerleyişi karşısında tutunamayan Ömer Fevzi, 29 Ocak'ta Savuçbulak'a çekildi ve 30 Ocak'ta Ruslar tekrar Tebriz'i işgal ettiler (Çakmak, 1936: 43-44).

Ruslar, Tebriz'e doğru ilerlerken yanlarında silahlı Ermeniler de vardı. Bu sırada Rus ordusunun biri eski Tahran'daki İran Kazakları Tugayı eski komutanı Liakhoff başta olmak üzere iki komutanca idare edildiği tahmin ediliyordu. Ruslar vilayete girmeden evvel Bakırlu ve Tepebaşı köylerini ateşe verdiler. Alevler, 50 köy sakinini yok etti. Bunlar karşısında Ruslara direnen Kahraman Han, onlara saldırarak kaçmaya zorladı (Gaunt, 2009: 174-175). Bunun dışında Urmiye'den Culfa'ya doğru giden Ruslar, Hoy ve Salmas çevresinde köyleri yakmış ve kendileri ile birlikte hareket eden Nasturiler de çevrede katliamlar yaptılar (Sykes, 1921: 438). Ruslar Tebriz'i tekrar işgal ettikten sonra, Osmanlı kumandanlarının bazı aşiret reislerini rencide etmelerine bağlı olarak, aşiretlerin dağılımları ve bazı kumandanların ahali üzerinde yaptığı baskı sebep olarak gösterildi. Bunun dışında Tebriz Hâkimi Serdar Reşid'in Rusları desteklemesi de Tebriz'in kaybedilmesinde büyük katkısı vardı (BOA, HR. SFR. (20) 123/10). Aslında Serdar Reşid, Osmanlı Devleti tarafından Ruslara düşman olarak bilinen ve hatta Ruslara karşı ciddi mücadele eden biri olarak tanınıyordu (BOA. HR. SFR. (20) 124/4). Fakat sonradan durumun düşünüldüğü gibi olmadığı ortaya çıktı. Ruslar Tebriz'e dâhil olduktan sonra tekrar Tebriz'de kendi kanunlarını uygulamaya koydular. Şehirdeki Alman ve Avusturyalı kimseleri tutsak eden Ruslar, ayrıca "Petag" adlı Alman fabrikasına el koymaya çalıştılar. Bu duruma Amerika orta elçisi Caldwell tepki gösterdi. Çünkü adı geçen halı fabrikası Tebriz Amerikan konsolosluğunun korumasına bırakılmıştı. Caldwell, bu tür eylemlerin İran'ın tarafsızlığına aykırı olduğunu belirterek, el koyma işlemine son verilmesini istedi. Caldwell'in tepkileri sonuç vermiş, Petrograd

ve Tebriz'den gelen bilgilere göre söz konusu şirketin dairelerinin geçici olarak ele geçirildiği ve halı stokunun yediemine bırakıldığı bildirildi. Savaş bittikten sonra ise malların sahiplerine geri iade edileceği bildirildi. Ruslar, el koymanın sebebini de Alman konsolosu ile iki yurttaşının Rusya aleyhinde faaliyetlerde bulunmasıyla açıkladılar (Gaunt, 2009: 179-180, 184-185).

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı'ndan etkilenen devletlerden biri de İran'dır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren bilhassa Avrupalı devletlerin dikkatini çeken İran, hem bulunduğu konum itibarıyla hem de içerisinde barındırdığı etnik ve dini gruplardan dolayı önem kazanmaya başladı. İran sınırları içerisinde yer alan Güney Azerbaycan'da doğal olarak Avrupalı devletlerin dikkatlerinden kaçmadı. Güney Azerbaycan da içerisinde barındırdığı etnik ve dini gruplardan dolayı Avrupalı devletlerin hedefi konumuna geldi. Bu dini ve etnik gruplar üzerinde ilk etapta misyonerler çalışmaya başladılar. Bundan sonra da bölgede huzursuzluk hiçbir zaman son bulmadı.

XIX. yüzyıldan sonra İran'a karşı başarılı operasyonlar yürüten Rusya, güneye doğru inmeye başladıktan sonra İran'ın bazı bölgelerini işgal ederek siyasi ve iktisadi olarak da bölgede etkili olmaya başladı. 1907 Rus-İngiliz Antlaşması ile de Güney Azerbaycan üzerinde nüfuz sahibi olan Rusya, bölgeyi işgal etmeye başladı. Bu tarihten sonra Güney Azerbaycan'daki dini ve etnik gruplar arasındaki çatışmalar artmaya başladı. Özellikle bölgedeki bazı Kürt aşiretleri ile Ermeni ve Nasturiler arasında zaman zaman çatışmalara yaşandı ve bu olaylar sonucunda bölgedeki istikrar ortamı bozulmaya başladı.

Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra da Rusya, Güney Azerbaycan'da hem asker sayısını arttırdı hem de bölgedeki işgallerini genişletti. Ayrıca Rusya, bölgedeki Ermeni, Nasturi ve bazı Kürt aşiretlerinden çeteler teşkil ederek bölgedeki Osmanlı yanlısı Müslüman halka saldırılarda bulunmaya başladı. Ermeni ve Nasturi çeteler bilhassa Osmanlı Devleti'ni destekleyen bazı Kürt aşiretlerine saldırıyorlardı. Ayrıca Rusya, Ermeni ve Nasturi çeteleri kullanarak Osmanlı-İran sınırındaki bölgelerde asayışı bozmaya başladılar. Osmanlı Devleti, Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerine set çekmek amacıyla bölgeye birlikler sevk etti.

Rusya'nın tahrikleri sonucu Osmanlı Devleti'nin Güney Azerbaycan'a birlikler sevk etmesi, bölgenin savaş alanı haline gelmesine sebep oldu. Bundan dolayı bölgede etnik çatışmalar daha da arttı ve binlerce insan bu çatışmalarda hayatını kaybetti. Rusya'nın Ocak 1915'de Osmanlı ve Rusya devletleri arasında vuku bulan savaş sonucu Rusya, Kafkasya'ya birliklerini sevk etmesine karşın Osmanlı devleti, Tebriz'i zapt etti. Tebriz'in zaptı, vilayetdeki Müslüman halkı mutlu ederken Ermeni ve Nasturileri tedirgin etti. Osmanlı Devleti'nin kendilerinden intikam alacağını düşünen Ermeni ve Nasturiler, Rusya'ya göç etmeye başladılar. Kürtler ise bu fırsattan istifade ederek Ermeni ve Nasturi yerleşimlerini yağmalamaya başladılar. Fakat Kafkasya'da durumun Rusya lehine değişmesiyle Ruslar yeniden Güney Azerbaycan'a birlikler sevk ettiler. Kısa bir süre sonra Tebriz'i tekrar işgal eden Ruslar, bölgedeki Müslüman halka saldırmaya devam ettiler. Bu sefer de bölgedeki Müslümanlar yerlerini terk etmeye başladılar.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi)

Klasör No: 193 Dosya No: 698;

Klasör No: 197 Dosya No: 598;

Klasör No: 195 Dosya No: 250

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi),

BEO. (Bab-ı Ali Evrak Odası) 4152/311344, 3986/298921, 4292/32137, 3/3, 4157/311774

BOA. A. MKT. MHM., (Sadaret, Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı) 743/26; 743/25

BOA. DH. EUM. 2. ŞB., (Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, İkinci Şube Belgeleri) 1/2, 1/13, 1/15, 3/13, 3/12, 1/30, 3/66, 3/70 4/41, 4/11, 4/13, 3/56, 5/90, 4/9,

BOA. DH. KMS., (Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus) 3/37, 18/16

BOA. DH. SYS., (Dâhiliye Nezareti, Siyasi Kısım Belgeleri 7/2-1

BOA. DH. ŞFR., (Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî) 40/109, 458/41, 52/269
BOA. HMŞ. İŞO., (Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası) 210/11
BOA. HR. SFR (1)., (Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti) 171/20
BOA. HR. SFR (3)., (Hariciye Nezareti Londra Sefareti) 700/6
BOA. HR. SFR (20)., (Hariciye Nezareti Tahran Sefareti) 119/99, 123/69, 123/10, 124/4, 123/14
BOA. HR. SYS., (Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Belgeleri) 2338/26, 2119/1, 2337/6-10, 2108/6, 2338/49, 2337/3, 2338/43, 2338/50, 2338/50
BOA. A.). MKT. MHM. (Mühimme Kalemî Evrakı) 743/16, 743/26
BOA. Y.MTV., (Yıldız, Mütenevvi Maruzat) 306/5

Sürelî Yayınlar

İkdam

İslâm Mecmuası

Sebilürreşad,

Tanin

Kitap ve Makaleler

- Abrahamian, E. (1969). The Crowd in the Persian Revolution, *Iranian Studies*, C: 2/4, pp. 128-150.
- Abrahamian, E. (2008). *A History Of Modern Iran*, Cambridge Press, Newyork.
- Albayrak, K. (1997). *Keldaniler ve Nesturiler*, Vadi Yayınları, Ankara.
- Andreeva, E. (2007). *Russia and Iran In The Great Game*, Routledge Studies In Middle Eastern History, London and Newyork.
- Atabaki, T. (2007). Ethnic Diversity and Territorial Integrity of Iran: Domestic Harmony and Regional Challenges”, *Iranian Studies*, C: 38 (1), pp. 23-44.
- Atabaki, T. (2010). I. Dünya Savaşı, Büyük Devletler Arasındaki Çekişmeler ve İran’da Siyasal Toplumun Doğuşu, *İran ve Birinci Dünya Savaşı, Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, (Çev: Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss. 1-9.
- Atayi, A.; Nouri, D. (2016). “Britain and Germany’s Policies in the Fars Province During World War I”, *Biannual Research Journal of Iran Local Histories*, S: 4/2, pp. 71-79.
- Attar, A. (2006). *İran’ın Etnik Yapısı*, Divan Yayıncılık, Ankara.
- Avşar, S. (2003). “Birinci Dünya Savaşı’nda Rus Propaganda Faaliyetleri Ve Osmanlı Devleti”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S: 14, ss. 65-127.
- Ayaydın, R. (2016). Birinci Dünya Savaşı’nda İran’da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Azeri, A. (1995). *Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani 1918-1920*, Elila Elektronik İletişim Ajansı, Ankara.
- Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi (1914-1918)*, C: 3/3, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Blaga, R. (1997). *İran Halkları El Kitabı*, Yeni Zamanlar Dağıtım, İstanbul.
- Bruinessen, M. V. (2010). 20. Yüzyılın Başında Türk-İran Sınırında Bir Kürt Müttegallibe, *İran ve Birinci Dünya Savaşı, Büyük Güçlerin Savaş Alanı*. (Çev: Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss. 71-99.
- Cezani, B. (2014). *İran Meşrutiyet Devrimi (1906-1911)*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Çakmak, F. (1936). *Büyük Harpte Şark Cephesi*, Genel Kurmay Matbaası, Ankara.
- Çam, M. M. (2016). *İran’da İstihbarat Savaşı, Birinci Dünya Savaşı’nda İran Cephesindeki Psikolojik Harp Faaliyetleri*, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Djalili, M. R.; Kellner, T. (2011). *İran’ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, (çev: Reşat Uzmen), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Erwand, A. (1969). The Crowd in the Persian Revolution, *Iranian Studies*, 2/4, 128-150.

- Ettehadıyyeh, M. (2010). İran Geçici Hükümeti, *İran ve Birinci Dünya Savaşı, Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, (çev: Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss. 9-29.
- Gaunt, D. (2009). *İran İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Belgeleri, İran'ın Tarafsızlığı*, (çev: Bilge Bulut), Pencere Yayınları, İstanbul.
- Güneyli, Y. (2005). I. Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan'da Osmanlı-Rus Rekabeti, *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası*, Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti, Ankara, ss. 21-39.
- Hafeziniya, M. R. (2017). *İran Jeopolitiği ve Siyasal Coğrafyası*, İraniyat Yayınları, Ankara.
- Hasanlı, C. (2005). *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, İstanbul.
- Hülagü, M. (1994). *Pan-İslamist Faaliyetler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- İran Azerbaycanı Tedkik Raporu*. (1927). Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası, Ankara.
- Karabalık, K. (2019). Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan, Doktora Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu.
- Karacagil, K. (2014). "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinin İran'la İttifak Kurma Arayışları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S: 36, ss. 95-116.
- Kasimov, M. (2000). *Birinci Dünya Muharibesi İllerinde Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti 1914-1918 Yıllar*, Adiloğlu Neşriyat, Bakü.
- Kemali, H. (1390). "Nekze Bi Terefiye İran Cenge Cehane Evvel ve Peyamedhaye An", *Fesnameye Mutaalate Siyasi*, S: 4/14, ss. 100-127.
- Kenan, M. (1928). *Büyük Harpte İran Cephesi*, Cilt: 1, Büyük Erkânı Harbiye Reisliği, Ankara.
- Kesrevi, A., (1344). *Tarih-i Meşrûta-yı İran*, C: 2, İntişarat-ı Emir Kebir, Tehran.
- Kızılkaya, O.; Akay, T. (2014). *İran Ordusu ve İran Azerbaycanı*, Son Çağ Yayıncılık, Ankara.
- Larcher, M. (1927). *Büyük Harpte Türk Harbi*, (Çev. Mehmet Nihat), C: 2, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1927.
- Larcher, M. (1927). *Büyük Harpte Türk Harbi*, C: 2, (Çev: Mehmet Nihat), İstanbul.
- Paine, C.; Schoenberger, E. (1975). Iranian Nationalism and the Great Powers: 1872-1954, *MERIP Reports*, 37, 3-28.
- Sahir, H. (1934). İran Azerbaycan'ı Tabii Coğrafyası, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1-3/1-36, Burhanettin Matbaası, İstanbul, ss. 183-190.
- Saray, M. (1999). *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Sarıkcıoğlu, M. (2010). Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İran, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 2/25, ss. 45-71.
- Sarısaman, S. (1995). "Ömer Naci Bey Müfrezesi", *Atatürk Yolu Dergisi*, C: 4, S:16, ss. 501-513.
- Sarısaman, S. (1996). "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz İle İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, C: 7, S: 7, ss. 209-217.
- Sarısaman, S. (2002). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İran Siyasî İlişkileri, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, S: 3 (1), ss. 103-150.
- Smirnoff, K. (1928). *İranlılar, İran'ın Etnoğrafi Vaz'iyyeti, Akvam ve Kabaili*, (Çev: Mütেকaid Kâim-makam Nazmi), Askeri Matbaa.
- Stoddard, P. H. (1993). *Teşkilat-ı Mahsusa*, (Çev: Tansel Demirel), Arba Yayınları, İstanbul.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, (çev: Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Sykes, P. (1921). *A History of Persia*, C: 2, London.
- Sykes, P. M. (1341). *İran Tarihi (Harb-i Umumi'de İran)*, (çev: Yüzbaşı Mehmed Cemal), İstanbul.
- Ünal, F. (2006). Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri, *Tarih Dergisi*, C: 0/44, ss. 169-198.
- Yeşilot, O. (2008). Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 36, ss. 187-199.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).